

Je hoeft niet in God te geloven om je als god te gedragen

Over het omgaan met botsende religieuze perspectieven

BERNHARD REITSMA

Superdiversiteit is de nieuwe norm, in ieder geval in de grotere steden in Nederland (en Europa). De historische meerderheid is in deze context een minderheid geworden, maar er is geen nieuwe meerderheid voor in de plaats gekomen (Crul, Schneider, & Lelie, 2013, pp. 14, 15; Scholten, Crul, & Laar, 2019, p. 14). Iedereen maakt deel uit van een minderheid. Dat geeft enerzijds ruimte voor gelijkheid: het is niet langer nodig dat verschillende minderheden zich aan de dominante meerderheid aanpassen. Iedereen staat in zekere zin op gelijke hoogte. Anderzijds maakt dit het proces niet eenvoudiger, omdat iedereen zich aan iedereen zal moeten aanpassen. In de niet-stedelijke gebieden in Nederland is de situatie behoorlijk anders. Daar is wel sprake van verscheidenheid, maar niet van superdiversiteit. Er is nog altijd een dominante meerderheid.

Inleiding

Omgaan met diversiteit is een belangrijk agendapunt in onze samenleving en dus ook in het onderwijs. Het gaat daarbij niet zozeer om de erkenning dat diversiteit bestaat, al is dat een belangrijke eerste stap, maar dat diversiteit er mag zijn. Diversiteit is een gegeven, mensen zijn op allerlei manieren verschillend. Waar het wringt, is of leerlingen in al hun diversiteit zich in de samenleving, op school en in de klas welkom weten en gelijke rechten en (studie) kansen krijgen.

Diversiteit heeft niet alleen te maken met etniciteit en afkomst, maar evenzeer met tal van andere aspecten, zoals gender en geaardheid, het al dan niet hebben van een fysieke of mentale beperking, leeftijd en ook religie. Voor dat laatste aspect is in het zoeken naar het omgaan met diversiteit veel minder aandacht dan voor andere aspecten. Dat zou te maken kunnen hebben met de gedachte dat religie een keus is, terwijl bijvoorbeeld etniciteit, gender of geaardheid dat niet zijn.

Misschien komt het door een afnemend besef van de betekenis en de rol van religie, zowel in privé- als publieke sfeer. Het kan ook te maken hebben met de zorg in onze samenleving over religieus fundamentalisme en religieus extremisme. Leidt religie op de een of andere manier uiteindelijk niet altijd tot tegenstellingen en zelfs geweld? Hoe dan ook, religie en religieuze overtuigingen vormen een substantieel onderdeel van de diversiteit in onze samenleving. Daarom is het onontkoombaar dat wij in onze maatschappij leren omgaan met religieuze diversiteit, met name als het botst.

Leidt religie op de een of andere manier uiteindelijk niet altijd tot tegenstellingen en zelfs geweld?

In dit artikel beschrijf ik wat er nodig is om dat te kunnen doen. Het gaat mij daarbij primair om het beschrijven van een bepaalde benadering, een houding, meer dan een handleiding hoe dat in de praktijk van het lesproces vorm zou moeten krijgen. Voor ik beschrijf hoe we zouden kunnen omgaan met (botsende) religieuze diversiteit, ga ik in op de aard van religieuze overtuigingen – is religie een individuele keuze, of is het meer dan dat? – en het zogenaamde monotheïstisch dilemma: bieden monotheïstische geloofsovertuigingen überhaupt ruimte voor andersdenkenden?

Religieuze diversiteit en inclusiviteit

Er is een tendens in de Westerse samenleving om religie vooral te zien als een individuele keuze. De Rijksoverheid benadrukt dat iedereen het recht moet hebben “om zijn of haar religieuze of levensbeschouwelijke keuze te maken. Of om van geloof te kunnen veranderen of om niet te geloven. Daarbij maakt Nederland geen onderscheid tussen religieuze groeperingen” (Rijksoverheid, sd). Wat je gelooft is dus vooral een individuele beslissing, die ook weer herzien kan worden. Het heeft als keuze iets voorlopigs: het geldt tot er een andere keuze gemaakt wordt. In die zin is het één van de vele aspecten die het mens-zijn bepaalt, maar niet het enige. Religie is niet de dominante factor die iemands identiteit bepaalt. Iemand is niet moslim of christen of hindoe of jood, maar een veelkleurig palet van karakteristieken en rollen, die samen zijn of haar identiteit vormen. De persoon van het individu draagt al die verschillende aspecten en verenigt het in één wezen. In een postmoderne – of zelfs al post-postmodern genoemde – samenleving (Nealon, 2012) kunnen diverse overtuigingen dan ook in één individu naast elkaar bestaan, afhankelijk van de verbanden waarbinnen ze functioneren (Sen, 2006; Van der Stoep, 2010, p. 110). Bij deze tendens zijn echter minstens twee kanttekeningen te maken die fundamenteel zijn voor onze houding ten opzichte van religieuze diversiteit.

- Om te beginnen is religie veel meer dan enkel een persoonlijke keuze, zeker in niet-westerse culturen. In de culturele antropologie wordt religie vaak gezien als onderdeel van cultuur, een systeem van symbolen waarmee een poging gedaan wordt de werkelijkheid betekenis te geven (Howell & Paris, 2011). Dat is dus veel meer dan een individuele keuze, het is deel van de totaliteit van een cultuur en een gemeenschap. Het is dan onmogelijk om een andere religie te kiezen en tegelijk te verwachten dat het leven op andere terreinen gewoon doorgaat. Religie is onlosmakelijk verweven met alle aspecten van het bestaan.
- Zelfs als religie wel een keuze is, dan heeft een religieuze levensovertuiging vaak een andere waarde en betekenis dan andere keuzes die in het leven gemaakt worden. Religie is van een veel fundamenteelere aard dan bijvoorbeeld de keuze voor een baan of een supermarkt. Bij diverse christenen en moslims bijvoorbeeld is geloof niet één aspect naast vele andere, maar een allesbepalend interpretatiekader voor het hele leven. Zij zoeken naar een toewijding aan God en aan de wil van God in een sociaal maatschappelijke omgeving die hen voortdurend uitnodigt en uitdaagt om een ander, minder gelovig, toegewijd leven te leiden (Beekers, 2015, p. 294).

Is alleen religie intolerant?

In een 'seculiere' samenleving waar religie steeds meer gezien wordt als een individuele keuze en minder van een grotere gemeenschap is het moeilijk uit te leggen dat religie voor mensen een allesbepalend principe kan zijn. Dat mensen geloven in een werkelijk bestaand transcendente persoon of macht heeft iets surrealistisch. Dat maakt ook dat de discussie erover soms wat oppervlakkig en simplistisch aandoet. Zo schrijft O'Grady in haar boek *In de Naam van God*: "Traditionalisten geloven dat hun religie de essentiële waarheden bevat en het antwoord is op al het kwaad in de wereld. Het is hun rol om die religie in haar zuiverste vorm te herstellen door getrouwe navolging van een letterlijke interpretatie van de geschriften, en in het geval van de moslims, door de sharia op te leggen en de wereld terug te brengen tot hoe die in de zevende eeuw, ten tijde van Mohammed, was." (O'Grady, 2020, p. 389) O'Grady scheert hiermee een grote groep gelovigen over één kam. In werkelijkheid bestaan er nogal wat verschillen binnen deze groep – als er al sprake is van een groep: de ene traditionalist is de andere niet. Nog crucialer is het, dat in zekere zin elke levensbeschouwing als 'traditionalistisch' gezien kan worden.

Om deze reden spreek ik liever van exclusieve levensbeschouwingen en -overtuigingen dan van traditionalisten, omdat ook die levensovertuigingen die zich niet op een (al dan niet oude) traditie beroepen zeer uitsluitend kunnen zijn. In zekere zin wordt het ook in de klas altijd spannend als het gaat over zoge-

naamde *core values*, de diepste levenswaarden, religieus van aard of niet. Dat blijkt wel uit bijvoorbeeld de felle tegenstellingen in Nederland tussen hen die voor en tegen onverdoofd slachten van dieren zijn, voor of tegen een boerka, of voor of tegen de gelijkstelling van LHBT+relaties met het traditionele huwelijk.

Het monotheïstisch dilemma en inclusiviteit

Hoewel elke levensovertuiging dus een mate van exclusiviteit kent, lijkt het er toch op dat met name religieuze tradities meer moeite hebben met inclusiviteit dan niet-religieuze. Daarbij wordt in het bijzonder gewezen op monotheïstische religies, meer dan op pluralistische levensvisies. Als er immers maar één God is en zijn openbaring de waarheid bevat, is het moeilijk ruimte te laten voor andere overtuigingen, die daarmee in strijd zijn. Je kunt met de Allerhoogste nu eenmaal moeilijk over de waarheid onderhandelen en zeker geen compromissen sluiten. O'Grady zegt: "Monotheïstische godsdiensten hebben een ingebouwde onverdraagzaamheid." "Die ene God is per definitie een jaloerse god, of hij (...) nu Jahweh, Allah of Vader heet. Concurrenten hebben geen plaats, tolerantie kan er niet zijn." (Veenhof, 2021) Cliteur heeft dat eerder het 'monotheïstisch dilemma' genoemd (Cliteur, 2010). Hij probeert aan te tonen dat "religieus terrorisme iets te maken heeft met een bepaalde logica die besloten ligt in het "monotheïsme", dat wil zeggen: de drie abrahamitische godsdiensten van jodendom, christendom en islam." (p. 17) Het monotheïstisch dilemma is de vraag of gelovigen moeten gehoorzamen aan "de wetten van het land, waartoe zij behoren" of dat ze zich moeten richten op "de wetten van de religieuze gemeenschap die door een supranationale god worden gedicteerd." (p. 17) Volgens Cliteur kunnen beide onmogelijk samengaan.

*Je kunt met de Allerhoogste nu eenmaal moeilijk over de
waarheid onderhandelen en zeker geen compromissen sluiten.*

Nu focussen zowel O'Grady als Cliteur zich op gewelddadige onverdraagzaamheid. Dat vind ik een wat beperkte insteek, want als er al sprake zou zijn van een puur monotheïstisch dilemma dan zou ik het liever ruimer definiëren als de spanning tussen een exclusieve levensbeschouwing en het streven naar een inclusieve samenleving. Een exclusief geloof claimt een visie op de werkelijkheid die heilig en absoluut waar is, en dus spanning oproept met andere overtuigingen, die overigens evenzeer claimen heilig en absoluut waar te zijn. Kan de ander, die volgens de gelovige op de verkeerde weg zit, heilloos bezig is en zo schade toebrengt aan mens en samenleving, wel getolereerd worden? Die spanning tussen de goddelijke en de aardse werkelijkheid uit zich echter niet alleen maar op gewelddadige wijze. Vele christenen en moslims hebben zich

door de eeuwen heen uit de wereld teruggetrokken in kloosters of gesloten gemeenschappen.

Cliteur stelt dat (cultureel) polytheïsme in zekere zin toleranter kan zijn naar mensen met een andere levensovertuiging dan het monotheïsme, omdat het bestaan van andere goden of overtuigingen nu eenmaal in het polytheïsme zit ingebakken (Cliteur, 2010). Cliteur bedoelt met cultureel polytheïsme een polytheïsme dat in wezen niet meer in echte goden gelooft, maar wel ruimte laat voor verschillende al dan niet religieuze levensbeschouwingen. In wezen beschrijft hij daarmee gewoon cultureel of religieus pluralisme.

*Polytheïsme en pluralisme hebben altijd moeite gehad met
het accepteren van exclusief gelovige monotheïsten.*

De vraag is of O'Grady en Cliteur gelijk hebben als ze stellen dat monotheïsme per definitie intolerant is. Ook het '(cultureel) polytheïsme' van Cliteur kan immers zeer dictatoriaal en exclusief zijn. Polytheïsme en pluralisme hebben altijd moeite gehad met het accepteren van exclusief gelovige monotheïsten. Het Romeinse Rijk met zijn vele goden en religies botste veelvuldig met zowel joden als christenen die weigerden de Keizer als godheid te aanbidden. Het zou evenzeer gebotst hebben met de latere islam.¹

Rabbiijn Sacks is er juist van overtuigd dat het monotheïsme de beste papieren heeft om intolerantie en geweld te overstijgen. Hij schrijft: "Niets is vreemder aan het abrahamitisch monotheïsme dan wat er vandaag gebeurt in naam van de jihad." (Sacks, 2016, p. 203) Monotheïsme is voor Sacks een weg om het hardnekkige dualisme in onze wereld te overstijgen. Dat dualisme tussen goed en kwaad, tussen wij en zij, is er altijd geweest. Dat dualisme is typisch menselijk, niet typisch religieus (p. 101) en is een makkelijke weg uit de complexiteit van het leven (p. 53). Het menselijk dilemma is dat wij allemaal zeer verschillend zijn en bovendien verbonden in stammen en groepen. Die groepen botsen. De makkelijkste uitweg uit die complexiteit is het dualisme, een simpele verdeling in goed (wij) en kwaad (de ander). Als we dat dualisme willen overwinnen, is er iets nodig dat de dualiteit overstijgt. Volgens het monotheïsme is dat God. God is als de schepper universeel en overstijgt onze particulariteit (pp. 194, 195), want hij is niet alleen 'onze God', maar ook de 'God van allen' (p. 205). Het monotheïsme is zo geen vlucht uit de complexiteit van het leven, ook geen aanjager van dat dualisme tussen goed en kwaad, maar het dwingt ons de complexiteit te leren hanteren. (p. 53).

1 Karen Armstrong laat zien dat onverdraagzaamheid niet beperkt is tot de monotheïstische religies, maar een onderdeel/aspect is van elke levensovertuiging en ideologie (Armstrong, 2015).

Samenvattend zou je kunnen zeggen dat religie en levensbeschouwing een poging doen het menselijk dilemma van diversiteit en de complexiteit van goed en kwaad in de wereld een plaats te geven. Daarmee is religieuze levensbeschouwing niet automatisch het probleem in het omgaan met (botsende) diversiteit, maar is het wel een dominante factor. Het kan enerzijds elkaar uitsluitende mechanismen oproepen en versterken, anderzijds kan het juist door de universele wortels en idealen van de meeste religieuze overtuigingen aanknopingspunten bieden voor het omgaan met botsende perspectieven. Hoe verhoud je je daartoe en hoe kun je de verbindende factoren stimuleren?

Omgaan met religieuze diversiteit: 'rolomkering'

Docenten GL hebben een belangrijke taak in het omgaan met exclusieve religieuze diversiteit. Eén van de centrale doelstellingen van het vak is leerlingen voorbereiden op een (super-)diverse samenleving. Het behoort tot de basiscompetentie van elke docent GL om al je leerlingen onbevooroordeeld tegemoet te treden. Omgaan met botsende religieuze diversiteit begint dus ook bij het opschorten van je oordeel over de ander. Om dat concreet te oefenen en vorm te geven introduceert Sacks het principe van 'rolomkering' (2016, pp. 144-160). Aan de hand van het verhaal van Jozef (Gen. 37-50) laat hij zien hoe ingrijpend het kan zijn om je ineens in de positie van de ander te bevinden, om slachtoffer te zijn in plaats van dader.

Volgens Sacks is een dergelijke rolomkering de enige manier om verbinding te leggen met hen die (religieus) anders zijn dan wij; proberen in hun schoenen te gaan staan en te kijken en voelen als zij. Hoe voelt het om in het dualisme van goed en kwaad, van wij tegen hen, ineens aan de andere kant te staan (Sacks, 2016, p. 152)? Rolomkering leidt ertoe dat je het (mede) menszijn van de ander gaat zien en ervaren. Je moet daarvoor je eigen hermeneutische bril, waarmee je de werkelijkheid ziet en betekenis geeft, een moment afzetten en gaan kijken met de bril van de ander.

*Als je het eiland van je leerling wilt leren kennen
en beschrijven, dan is het nodig om op z'n minst
een brug te bouwen naar dat andere eiland.*

In dit verband vind ik het beeld van verschillende eilanden verhelderend. Ieder mens en dus iedere leerling zou je kunnen vergelijken met een eiland. Als je het eiland van je leerling wilt leren kennen en beschrijven, dan is het nodig om op z'n minst een brug te bouwen naar dat andere eiland. Beter nog is het als je in staat bent over die brug het eiland van de ander te betreden. Dan kun je proberen dat eiland in zijn eigenheid te ervaren en te leren kennen, zodat alles

in perspectief komt. Wanneer je op afstand blijft, of een oordeel hebt, interpreteer je het leven van de ander vooral vanuit je eigen werkelijkheid op jouw eiland. Dan ben je vooral bezig met jezelf en lukt het nooit om werkelijk bij die ander te zijn en die ander echt te leren kennen.

Een heel boeiend verslag van een rolomkering geeft de film *Le Fils de l'Autre* (Het kind van de ander) uit 2012 (Lévy). Na hun geboorte worden een Joods en een Palestijns kind verwisseld. De Joodse jongen groeit op in een Palestijnse familie op de Westbank, levend onder bezetting, de Palestijnse jongen groeit op in een Joods gezin, met een bevoorrechte positie. Als de verwisseling uitkomt is dat een schok voor zowel de Palestijnse als de Joodse familie. Het leidt uiteindelijk tot een nieuw perspectief en nieuwe relaties tussen beide kinderen en hun families. Dat is typisch een voorbeeld van het effect van rolomkering. De ander, waarvan je eerst dacht dat het de vijand was, blijkt nu je eigen kind te zijn. Dat maakt het onmogelijk om vast te blijven houden aan het simpele dualisme van goed en kwaad, waarbij de ander het kwade en jijzelf het goede vertegenwoordigt.

Begrijpen en begrip

De vraag is wel of dat zomaar altijd kan. Zijn er geen grenzen aan het begrijpen van elkaar? Los van persoonlijke opvattingen zijn er gedragsregels en grenzen die bepalen wat al dan niet acceptabel is binnen het onderwijs. Oproepen tot geweld, discriminatie of seksuele intimidatie is niet geoorloofd en terecht. Hoe kun je dan nog je eigen bril afzetten en proberen je leerlingen te begrijpen als ze antisemitische uitlatingen doen of intimiderend gedrag laten zien op grond van religieuze levensovertuigingen?

Toch blijft het ook dan belangrijk een poging te doen in de huid van de ander te kruipen en te begrijpen waar dergelijk gedrag vandaan komt, voor je adequaat grenzen kunt aangeven en handhaven. In dit kader helpt mij het onderscheid tussen 'begrijpen' en 'begrip'. Het is belangrijk dat ik ook die zaken leer begrijpen, waar ik op zich geen enkel begrip voor kan opbrengen (Reitsma, 2017, pp. 207, 208). Zelfs wat ik door en door kwaad vind, zal ik moeten begrijpen om het op de juiste wijze te kunnen aanpakken. Wat is de logica in het verhaal van de ander, op hun 'eiland'? Als ik die logica niet in kaart kan brengen, is het ook niet mogelijk die logica kritisch te bevragen en een weg te zoeken uit het conflict.

Waardenloos onderwijs?

In de minor 'Omgaan met religieuze diversiteit', die mijn collega Hendrie van Maanen en ik afgelopen jaar aan de Christelijke Hogeschool Ede hebben verzorgd, voerde Halil Karaaslan in een masterclass het pleidooi voor wat hij 'waar-

denloos' onderwijs noemde, waarbij je als docent je eigen normen en waarden parkeert en volkomen neutraal lesgeeft. Zo krijgt iedereen het gevoel er met zijn of haar overtuigingen te mogen zijn. Docenten GL proberen zich zo ook te bewegen tussen verschillende tradities in de groep. De vraag daarbij is hoe je dan voorkomt dat je onverschillig wordt en een soort professionele maar niet geëngageerde rol speelt. Onderwijs zonder waarden dreigt ergens boven alle eilanden te gaan zweven en niet meer betrokken te zijn op wat er werkelijk speelt.

Het doel is het scheppen van verbinding bij vaak fundamenteel uiteenlopende levensovertuigingen.

Dat raakt tevens aan de vraag naar het inbrengen van je eigen levensovertuiging in het onderwijsproces. Want je kunt je oordeel opschorten, je kunt proberen de brug te slaan naar de ander of zelfs op het eiland van de ander te verkeren, maar je hebt wel een eigen eiland. Dat eiland kun je niet vergeten of volkomen verlaten. Zelfs als je het eiland van de ander hebt verkend, komt er bewust of onbewust altijd ook een moment van evaluatie. Je hebt geen neutrale positie.

Overigens is het serieus nemen van je eigen overtuigingen niet alleen maar problematisch. Het kan juist ook heel helpend zijn om verbinding te maken met de ander, omdat de waarden op een dieperliggend niveau soms veel dichter bij elkaar blijken te liggen dan eerst gedacht. Bijvoorbeeld ten aanzien van de norm voor vrouwen binnen bepaalde stromingen van de islam om een hoofddoek te dragen. Zowel voor- als tegenstanders beroepen zich op de intrinsieke waarde van de vrouw. Voorstanders van de sluier zien het als bescherming van de vrouwelijke integriteit, tegenstanders zien het als een afdoen aan die integriteit. Maar de diepste waarde is vergelijkbaar: de hoge waarde die aan een vrouw wordt toegekend. De dieperliggende waarden komen in dit geval dicht bij elkaar, de uitingen zijn verschillend. Zo geldt dat voor veel meer levensbeschouwelijke thema's. Dat is iets anders dan het creëren van een soort gemeenschappelijk en alles overstijgende mix van levensovertuigingen. Het doel is het scheppen van verbinding bij vaak fundamenteel uiteenlopende levensovertuigingen.

Bescheidenheid

Vanuit mijn christelijke traditie – mijn eiland dus – is dit uitstellen van het oordeel gegeven met mijn geloof in een Schepper. Uiteindelijk ben ik geen God, maar mens. Het ultieme oordeel over het leven en over mensen is niet aan mij. Daarin liggen – zoals de bijdrage van Sacks onderstreept – volgens mij veelbe-

lovene perspectieven voor verbinding tussen aanhangers van de drie monotheïstische religies te midden van blijvende verschillen. Mogelijk geldt dat ook met betrekking tot andere levensbeschouwingen. Het oordeel waarmee je de ander oordeelt, is de lat waarlangs je ook zelf gemeten wordt. Een basale menselijke bescheidenheid zou ons moeten kenmerken. Religies worden vaak hoogmoed verweten, maar dat is niet voorbehouden aan gelovigen. Je hoeft niet in God te geloven om je als god te gedragen.

*Het oordeel waarmee je de ander oordeelt, is de
lat waarlangs je ook zelf gemeten wordt.*

Conclusie

Voor het omgaan met botsende religieuze diversiteit of *core values* is het oefenen en praktiseren van rolomkering een zeer vruchtbaar mechanisme. Wanneer je je kunt verplaatsen in de positie van de ander, helpt dat om je oordeel over de ander uit te stellen, begrip te krijgen voor wat de ander beweegt en biedt het mogelijkheden om relaties te bouwen zelfs wanneer levensovertuigingen botsen. De ander leren ontmoeten op zijn of haar eiland is een complex gebeuren, niet in de laatste plaats omdat iedereen een eigen eiland heeft. Het is dus ook niet in simpele lesprogramma's of protocollen te vangen. Het is een levensoefening en de docent GL heeft het voorrecht die oefening te stimuleren en te begeleiden.

Deel je ervaringen!

Is het echt mogelijk te verblijven op het eiland van de ander? Hoe doe je dat als er sprake is van zaken die onacceptabel zijn en wel een oordeel verdienen, als perspectieven echt botsen? Als iemand in je groep stelselmatig antisemitische of islamofobe uitspraken doet, seksistisch gedrag vertoont, of oproept tot extremistisch geweld, hoe kun je binnen de gedragsregels van het onderwijs dan nog zonder oordeel op het eiland van de ander rondlopen? Hoe doe jij dat?

Graag nodig ik je uit *case studies* of ervaringen te delen. Ik ben hierbij in het bijzonder geïnteresseerd in de rol van religie. Heb je voorbeelden van hoe geloof verwijdering kan scheppen of juist van hoe religie verbindend werkt? Je kunt je ervaringen mailen naar bjgreitsma@che.nl.

Literatuur

- Armstrong, K. (2015). *Fields of Blood. Religion and the History of Violence*. New York: Anchor Books.
- Beekers, D. (2015). *Precarious Piety. Pursuits of Faith among Young Muslims and Christians in the Netherlands*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Cliteur, P. (2010). *Het monotheïstisch dilemma*. Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Crul, M., Schneider, J., & Lelie, F. (2013). *Superdiversity*. Amsterdam: VU University Press.
- Howell, B., & Paris, J. (2011). *Introducing Cultural Anthropology. A Christian Perspective*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Lévy, L. (Regisseur). (2012). *Le Fils de l'Autre* [Film].
- Nealon, J. (2012). *Post-Postmodernism: or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Redwood City: Stanford University Press.
- O'Grady, S. (2020). *In Gods naam. Een geschiedenis van religieuze intolerantie*. Utrecht: Omniboek.
- Reitsma, B. (2017). *Kwestbare liefde. De kerk, de islam en de drie-enig God*. Utrecht: Boekencentrum.
- Rijksoverheid. (sd). *Vrijheid van religie en levensovertuiging*. Opgeroepen op februari 15, 2021, van Rijksoverheid.nl: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mensenrechten/mensenrechten-wereldwijd/vrijheid-van-godsdienst-en-levensovertuiging>
- Sacks, J. (2016). *Not in God's Name. Confronting Religious Violence*. London: Hodder & Stoughton.
- Scholten, P., Crul, M., & Laar, P. van (2019). *Coming to terms with Superdiversity. The case of Rotterdam*. Cham: Springer Open.
- Sen, A. (2006). *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*. New York, London: W.W. Norton & Company.
- Stoep, J. van der (2010). 'Overleven levensbeschouwelijke organisaties de netwerksamenleving?'. *Radix*, 36(2), 100-113.
- Veenhof, H. (2021, februari 6). 'Vervolgden werden vervolgers. Monotheïstische religies hebben volgens auteur Selina O'Grady een 'ingebouwde onverdraagzaamheid'. *ND*, p. 17.